

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ АЛЬТЕРНАТИВНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ¹**INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF ALTERNATIVE ENERGY**

Чумаченко І.Є., к.ю.н.,

доцент кафедри аграрного, земельного та екологічного права

Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена дослідженню тенденцій становлення й розвитку міжнародно-правового регулювання альтернативної енергетики. Зазначено, що такі глобальні виклики, як вичерпність природних ресурсів, планетарні кліматичні зміни, відсутність доступу до централізованих систем енергопостачання, стали стимулом для переходу від використання традиційних джерел енергії до розвитку альтернативної енергетики у світі. Норми міжнародного права щодо альтернативної енергетики сформуливалися під впливом ідеології комплексної охорони довкілля та сучасного усвідомлення наслідків вичерпання традиційних джерел енергії.

Проблемним питанням є відсутність консолідованого міжнародно-правового документа з питань альтернативної енергетики. Чимало міжнародно-правових актів, зміст яких спрямовано на регулювання відносин щодо охорони довкілля, забезпечення екологічної безпеки, сталого розвитку (Рамкова конвенція ООН зі зміни клімату та Киотський протокол, Договір до Енергетичної хартії тощо), опосередковано регулюють відносини у сфері альтернативної енергетики. Також переважно частину норм, що прямо чи опосередковано стосуються сфери альтернативної енергетики, становлять норми «м'якого права». І хоча такі норми, незважаючи на їх рекомендаційний характер, створюють підґрунтя для формування звичаєвого права в зазначеній сфері, усе ж такі вони не породжують юридичних зобов'язань, а отже, і юридичної відповідальності за їх порушення, що, безумовно, ускладнює процес глобального «озеленення» світової енергетики.

Міжнародна спільнота прагне до співробітництва через діяльність спеціалізованих міжнародних установ, які створюються для просування використання альтернативних джерел енергії. Звернено увагу на Міжнародне агентство з відновлюваної енергетики (IRENA), створення якого, безумовно, є позитивним кроком у підтримці альтернативної енергетики. Проте рекомендаційний характер актів таких організацій не може сприяти бездоганному досягненню цілей такої співдружності.

З метою консолідації міжнародно-правового регулювання альтернативної енергетики необхідно прийняти уніфікований міжнародний правовий документ щодо цієї сфери з нормами обов'язкового характеру для всіх підписантів.

Ключові слова: альтернативна енергетика, відновлювані джерела енергії, екологічне право, міжнародно-правова охорона навколишнього природного середовища.

The article is devoted to the study of trends in the formation and development of international legal regulation of alternative energy. It is marked that such global calls as exhausted of natural resources, planetary climatic changes, absence of access to the centralized systems of energy supply became a stimulus for a transition from the use of traditional energy sources to development of alternative energy in the world. The norms of international law in relation to alternative energy were formed under act of ideology of complex guard of environment to modern realization of consequences of exhausting of traditional energy sources.

The problem is the lack of a consolidated international legal instrument on alternative energy. Many international legal acts aimed at regulating relations on environmental protection, environmental security, sustainable development (UN Framework Convention on Climate Change and the Kyoto Protocol, the Energy Charter Treaty, etc.) indirectly regulate relations in the field of alternative energy. Also, repressing part of norms, that straight or mediated touch the sphere of alternative energy, fold the norms of "soft right". And although such norms, in spite of their recommendation character, create soil for forming of ordinary right in the marked sphere, however they generate legal obligations, and thus and legal responsibility for their violation that complicates the process of the global "planting" of greenery of world energy undoubtedly.

An international association strives to collaborate through activity of the specialized international establishments that is created for advancement of the use of alternative energy sources. Paid attention to the International agency from refurbishable energy (IRENA), creation of that undoubtedly is a positive step in support of alternative energy. However recommendation character of acts of such organizations can assist the irreproachable achievement of aims of such concord. In order to consolidate the international legal regulation of alternative energy, it is necessary to adopt a unified international legal instrument in this area with binding rules for all signatories.

Key words: alternative energy, renewable energy sources, environmental law, international legal protection of the environment.

Постановка проблеми. Активний розвиток світової економіки й високі темпи зростання населення планети сприяють істотному підвищенню енергоспоживання. Тому сьогодні ключову роль у подальшому розвитку світового суспільства відіграє питання енергозабезпечення. Проте актуальними проблемами є скорочення викопних енергетичних ресурсів, кліматичні зміни, відсутність доступу до централізованих систем енергопостачання. У зв'язку з цим на порядку денному світової спільноти постає питання щодо стимулювання держав до скорочення або відмови від використання традиційних джерел енергії та збільшення відсотка енергії, отриманої з альтернативних (відновлюваних) джерел.

Нині проблематика співвідношення потреб енергетики й захисту навколишнього середовища дуже гостро стоїть перед світовим співтовариством. Її вирішення неможливе за допомогою односторонніх зусиль окремих країн, тут потрібні колективні зусилля світового співтовариства. Водночас така спільна діяльність не має перешкоджати

реалізації принципу суверенітету держави над її природними ресурсами [1, с. 1]. Для досягнення цієї мети необхідний стійкий міжнародно-правовий механізм регулювання. Вирішити цю проблему покликані міжнародно-правові акти, що містять норми, які регулюють питання екології, альтернативної енергетики і сталого розвитку.

Проте проблема полягає в тому, що сьогодні не існує консолідованого міжнародно-правового документа з питань альтернативної енергетики. Разом із тим є чимало міжнародно-правових актів в енергетичній сфері, у сфері охорони навколишнього природного середовища, що прямо або опосередковано регулюють відносини у сфері альтернативної енергетики. У прийнятих останнім часом на міжнародному рівні актах, таких як Декларація Ріо+20 Конференції Організації Об'єднаних Націй (ООН) зі сталого розвитку (2012 р.), Резолюція Парламентської Асамблеї Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ПА ОБСЄ) з екологічної безпеки (2013 р.), Міжнародна енергетична хартія (2015 р.), декларація Саміту зі сталого розвитку «Перетворення нашого світу: Порядок денний у галузі сталого розвитку на період до 2030 року» (2015 р.), Угода про асоціацію України з Європейським Союзом (ЄС) і його державами-членами (2014 р.),

¹ Дослідження здійснене в рамках виконання проєкту «Альтернативна енергетика в Україні: шляхи системного законодавчого стимулювання» за фінансової підтримки Національного фонду досліджень України (договір від 29 жовтня 2020 р. № 83/02.2020).

червоною ниткою проходить ідея, що діяльність у сфері енергетики має відповідати потребам сталого розвитку та вимогам захисту навколишнього середовища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичною основою дослідження стали праці науковців, що розглядали правові, економічні й інші аспекти міжнародного співробітництва в галузі альтернативної енергетики, а саме: Я.С. Бенедик, С.Д. Білоцького, Х.А. Григор'євої, К.М. Караханян, В.М. Комарницького, О.Б. Кишко-Єрлі, М.М. Кузьміної, А.В. Павлиги, Є.О. Платонової, Е.Ю. Рибнікової, А.О. Рожко, Ю.М. Рудь, Т.Є. Харитоновой, М.В. Чіпко, Г.І. Шматька, Є.В. Шульги та інших.

Виклад основного матеріалу дослідження. Усвідомлення світовою спільнотою необхідності переходу на відновлювані джерела енергії є не новою тенденцією в суспільстві, але в різні періоди підвищений інтерес до їх використання був продиктований різними факторами: якщо нині – здебільшого дефіцитом традиційних енергетичних ресурсів, то у XX столітті – ідеями щодо потреби комплексної охорони довкілля [2, с. 8]. Як слушно зазначає Х.А. Григор'єва, активний розвиток альтернативної енергетики – це більше ніж просто чергова інновація, це новий спосіб функціонування енергетичної системи, що має свої особливості, потенційні загрози й вимагає розробки відповідних правових підходів до свого регулювання [3, с. 131–132].

Зацікавленість у пошуках альтернативних джерел енергетики проявилася через глобальні зміни клімату. Питання переорієнтації енергетичних систем країн на використання екологічно чистих джерел енергії розглядалося в рамках міжнародних конференцій і програм з питань охорони довкілля. На Конференції ООН з навколишнього середовища 16 червня 1972 р. в Стокгольмі [4] визнано глобальний характер екологічних проблем у світі й наголошено на необхідності створення дієвих міжнародних механізмів покращення екологічного стану. Результатом Конференції стало прийняття Стокгольмської декларації з навколишнього середовища, у якій робився акцент на тісному зв'язку між охороною довкілля та соціально-економічним розвитком суспільства [5]. У подальшому важливим поштовхом до розвитку відновлюваної енергетики в усьому світі стала розробка концепції сталого розвитку в рамках Всесвітньої стратегії охорони природи в 1980 р. Ця концепція набула подальшого розвитку під час Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку (ЮНСЕД) у Ріо-де-Жанейро в червні 1992 р. За підсумками Конференції схвалена Декларація, у якій наголошувалося на тому, що для досягнення сталого розвитку захист навколишнього середовища повинен становити невід'ємну частину процесу розвитку й не може розглядатися у відриві від нього [6].

Особливим питанням є термінологія, що вживається в міжнародному праві для позначення альтернативних джерел енергії. Як і у вітчизняному праві, у міжнародному для позначення таких джерел енергії вживається широке коло термінів. Так, у науковій і правовій літературі, міжнародно-правових актах застосовується кілька позначень для цих видів енергії: відновлювані, альтернативні, нові, екологічно орієнтовані, зелені, нетрадиційні, а в Резолюції Генеральної Асамблеї ООН 67/215 від 21 січня 2012 р., спрямованій на збільшення частки цих джерел енергії у світовому енергобалансі, вони об'єднані терміном «стійка енергетика». У національному законодавстві України застосовується визначення «альтернативні джерела енергії» (Закон України «Про альтернативні джерела енергії» від 20 лютого 2003 р.). Але вперше така категорія, як відновлювані енергетичні ресурси, окреслена в Резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Конференція ООН по новим і відновлюваним джерелам енергії» № 33/148 у 1978 році. Зокрема, відповідно до цієї Резолюції, до таких джерел належать сонячна енергія, геотермальна енергія, енергія

вітру, енергія світла, енергія припливів і відливів, енергія хвиль і термального градієнта моря, енергія перетворення біомаси, енергія, що отримується за рахунок спалювання паливної деревини, деревного вугілля, торфу, горючих сланців, бітумінозних пісковиків, енергія використання тяглової худоби й гідроенергія. Згідно зі Статутом Міжнародного агентства з відновлюваних джерел енергії (IRENA), відновлювані джерела енергії – це всі форми енергії, що постійно виробляються відновлюваними джерелами, які, зокрема, включають біоенергію, геотермальну енергію, гідроелектроенергію, енергію океану, що включає енергію приливів і відливів, хвильову й теплову енергію океану, сонячну енергію та енергію вітру [7].

Отже, можемо констатувати, що в нормах міжнародного права не існує єдиної спільної правової позиції щодо термінології, розуміння та визначення альтернативних (відновлюваних) джерел енергії. Проте вироблення єдності із цього питання може стати ще одним кроком на шляху до вдосконалення світової енергетичної політики.

Стурбованість екологічною ситуацією у світі, пов'язаною з промисловою діяльністю держав і негативними наслідками викидів в атмосферу, сприяла зростанню кількості міжнародно-правових актів щодо стабілізації екологічної ситуації в глобальному масштабі. Зокрема, приймаються багатосторонні договори, що зачіпають питання, пов'язані з необхідністю вжиття заходів щодо екологізації енергопромислового комплексу.

Міжнародно-правове регулювання альтернативної енергетики передбачає вплив складного комплексу юридичних норм, що створюються державами, міжнародними організаціями та іншими суб'єктами міжнародних відносин, шляхом узгодження намірів, через підписання угод щодо розвитку альтернативної енергетики. Джерела міжнародного права, у тому числі міжнародного права навколишнього середовища, прийнято поділяти на джерела обов'язкового до виконання «твердого права» та «м'якого права» рекомендаційного характеру [8, с. 365]. До джерел «твердого права» зараховують міжнародні конвенції (міжнародні договори); міжнародні звичаї; загальні принципи права; обов'язкові резолюції; стандарти обов'язкового характеру. Джерелами «м'якого права» є резолюції, що видаються міжнародними установами й міжнародними конференціями, судові рішення й доктрини кваліфікованих фахівців міжнародного права; стандарти; рекомендації. Хоча подібні положення не мають правового характеру, оскільки є морально-політичними, це не позбавляє їх ознаки нормативності, тому що саме вони можуть впливати на зміст джерел «твердого права» й із часом можуть набути статусу загальнообов'язкових норм. Отже, норми «м'якого права» є специфічним регулятором суспільних відносин між суб'єктами міжнародного права, які, з одного боку, є правилами поведінки, що не породжують юридичних зобов'язань, а отже, і юридичної відповідальності за їх порушення, а з іншого – створюють підґрунтя для формування звичаєвого права в цій сфері, тобто відображають дійсну постійну практику держав. Необхідно зазначити, що переважну частину норм, що прямо чи опосередковано стосуються сфери альтернативної енергетики, становлять норми «м'якого права».

На думку Я.С. Бенедик, сукупність вироблених міжнародним співтовариством юридично обов'язкових норм, які звертаються до сталої енергетики, безпосередньо пов'язана з регулюванням міждержавного режиму захисту навколишнього середовища [9, с. 59].

Так, одними з основних міжнародних актів у цій сфері є Рамкова Конвенція ООН про зміну клімату [10] і Кіотський протокол [11]. Конвенція позначила наміри сторін стабілізувати викиди парникових газів на безпечному для клімату Землі рівні. Кіотський протокол 1997 р. є одним із перших договорів, що передбачає спільну діяльність держав у сфері альтернативної енергетики. У Кіотському

протоколи передбачено спеціальні механізми, які дають змогу державам-учасникам здійснювати співробітництво в цьому напрямі. Особливу увагу привертає механізм чистого розвитку, який, на думку М.В. Чіпко, можна розглядати як один зі способів реалізації проєктів з відновлюваної енергетики [12, с. 61]. Варто зазначити, що в Кіотському протоколі є єдине посилання на відновлювані джерела енергії. Пункт 1 ст. 2 (а) передбачає завдання, серед яких – підвищення ефективності використання енергії у відповідних секторах національної економіки, проведення досліджень, сприяння впровадженню, розробці та поширенню використання нових і відновлюваних видів енергії, технологій поглинання діоксиду вуглецю та інноваційних екологічнобезпечних технологій. Проте відсутність обов'язкових норм з використання альтернативних джерел енергії не завадила скороченню на практиці 45 млн тонн вуглекислого газу на користь використання «чистих» технологій.

Отже, варто наголосити, що Рамкова Конвенція ООН про зміну клімату й Кіотський протокол пропагують сталий розвиток, але жоден із них не передбачає обов'язку щодо використання альтернативних джерел енергії.

Одним із основних міжнародно-правових документів у сфері енергетики є Договір до Енергетичної Хартії та Протокол до нього [13]. Варто зазначити, що це перший і єдиний у своєму роді багатосторонній міжнародно-правовий документ юридично обов'язкового характеру, що прямо передбачає міжнародне співробітництво в енергетичному секторі [14, с. 10]. Проте також не містить обов'язкових норм щодо альтернативних джерел енергії. Екологічні проблеми, у тому числі ті, що стосуються відновлюваних джерел енергії та енергоефективності, обмежені ст. 19 Протоколу, відповідно до якої сторони Договору приділяють особливу увагу підвищенню енергоефективності, розробці та використанню відновлюваних джерел енергії, заохоченню застосування більш чистих видів палива й використанню технологій і технологічних засобів, що зменшують забруднення. Подальша співпраця між державами в рамках Договору сприятиме поступовій інтеграції їхніх енергетичних систем, а також об'єднає їхні зусилля на шляху до скорішого запровадження використання альтернативних джерел енергії.

Підставою для прийняття Договору в 1994 р. була Європейська енергетична хартія 1991 р. (далі – Хартія), яка має декларативний і політичний характер, прийнята з метою об'єднання держав Східної та Західної Європи. Текст Хартії ратифікувало вже 70 країн включно з Україною. Договір модернізовано відповідно до сучасних реалій світового ринку енергетики. З Європейської енергетичної хартії угоду перейменовано на Міжнародну енергетичну хартію, тому що межі співпраці вже давно не обмежуються Євразійським ринком. Окрім Договору, у грудні 1994 р. прийнято Протокол до енергетичної хартії з питань енергетичної ефективності й суміжних екологічних аспектів. Протокол визначає принципи політики сприяння підвищенню енергетичної ефективності як значного джерела енергії та зменшення несприятливого екологічного впливу енергетичних систем, що випливає із цього. Однією із цілей Протоколу є створення рамкових умов, що спонукають виробників і споживачів використовувати енергію якомога більш економно, ефективно й екологічно розумно, особливо шляхом організації ефективних ринків енергії та більш повного відбиття екологічних витрат і вигод.

Прийняття цих документів засвідчило узгодження інтересів екологічного й енергетичного секторів. Їх норми відображають дійсні потреби суспільства, визнаючи, що покращення наявного екологічного стану довкілля та подальший ефективний захист природного середовища для майбутніх поколінь неможливий без перегляду Сторонами своєї національної енергетичної політики й без плідної співпраці між їхніми урядами. Незважаючи на

те що Договір і Протокол не є спеціалізованими актами в галузі відновлюваної енергетики, загальна їх спрямованість щодо підвищення енергоефективності й екологічної чистоти енергетичних ресурсів стимулює використання відновлюваних джерел енергії.

Низка гармонізованих норм у сфері відновлюваної енергетики існує в рамках регіональної європейської правової системи [15]. Такими правовими документами є директиви, які містять спільні цілі для країн-учасниць у галузі відновлюваної енергетики. Так, 27 вересня 2001 р. затверджена Директива Ради 2001/77/ЄС Європейського Парламенту та Ради про створення сприятливих умов продажу електроенергії, виробленої з ВДЕ на внутрішньому ринку електроенергії [16]. У подальшому 8 травня 2003 р. прийнято Директиву Ради 2003/30/ЄС Європейського Парламенту та Ради про сприяння використанню біопалива або іншого відновлюваного палива для транспорту [17].

23 квітня 2009 р. схвалена Директива Європейського Парламенту та Ради 2009/28/ЄС про заохочення до використання енергії, виробленої з відновлюваних джерел, якою вносяться зміни до, а в подальшому скасовуються Директиви 2001/77/ЄС і 2003/30/ЄС [18]. Ця Директива стала ключовим документом у галузі відновлюваної енергетики ЄС, що визначає енергетичні стратегії країн-учасниць. Нею передбачаються обов'язкові національні цілі щодо частки енергії, що видобувається з відновлюваних джерел енергії, у сукупному кінцевому споживанні енергії, а також частки енергії, що видобувається із цих джерел для споживання енергії в транспортному секторі.

Суттєвим досягненням у галузі альтернативної енергетики стало створення Міжнародного агентства з відновлюваних джерел енергії (IRENA). IRENA – це міжурядова організація, яка підтримує країни в процесі їх переходу на стійке енергетичне майбутнє та слугує основною платформою для міжнародного співробітництва в галузі відновлюваної енергетики, будучи центром передового досвіду, а також сховищем знань з питань політики, новітніх технологій, ресурсів і фінансового забезпечення впровадження та експлуатації відновлюваних джерел енергії.

Ідея створення IRENA висунута в 1981 р. на Конференції ООН з питань нових та відновлюваних джерел енергії, що відбулася в Найробі, у Кенії, та набула подальшого розвитку в наступні десятиліття під час зустрічей світових лідерів. Основні зустрічі включали Всесвітній саміт зі сталого розвитку 2002 р. в Йоганнесбурзі в Південній Африці, щорічні зустрічі Великої вісімки, Пекінську міжнародну конференцію з відновлюваної енергетики 2005 р. та конференцію з питань відновлюваної енергетики в Бонні у 2004 р. [19]. У резолюції Боннської конференції підтримано створення IRENA за підтримки Міжнародного парламентського форуму з питань відновлюваних джерел енергії.

26 січня 2009 р. в Бонні на установчій конференції 75 держав затвердили Статут IRENA. IRENA набуло офіційного статусу, що стало важливою віхою для світового розвитку відновлюваної енергетики й ознакою того, що глобальна парадигма енергетики змінюється в результаті прийнятих зобов'язань з боку урядів. Відтепер IRENA є центром удосконалення технологій у галузі відновлюваної енергетики, сприяє взаємообміну знаннями, передачі відповідних технологій, поширенню практичних інструментів і рекомендацій, націлених на прискорення впровадження екологічно чистої, стійкої енергетики для потреб населення, що зростають. Рішення IRENA мають рекомендаційний характер і не мають юридичної сили, але це не применшує їх важливість для сталого розвитку. IRENA стала не тільки осередком світового досвіду використання відновлюваних джерел енергії, а й стимулом до побудови міцних партнерських відносин у галузі відновлюваної енергетики.

Висновки. Розвиток міжнародно-правового регулювання альтернативної енергетики – це тривалий процес, який відображає тенденції розвитку суспільних відносин

у світі, що пов'язані зі стурбованістю міжнародного співтовариства глобальними негативними процесами зміни клімату та їх наслідками, станом навколишнього природного середовища, вичерпністю традиційних джерел енергії та пошуками шляхів альтернативного розвитку енергетичного сектору економіки.

Міжнародно-правове регулювання альтернативної енергетики – це симбіоз юридичних норм, що створюються державами, міжнародними організаціями й іншими суб'єктами міжнародних відносин шляхом узгодження намірів міжнародної співпраці у сфері кількох напрямів, зокрема охорони навколишнього середовища, регулювання економічних та енергетичних відносин держав, що реалізуються в площині концепції сталого розвитку.

Сьогодні сфера альтернативної енергетики загалом регулюється фрагментовано міжнародно-правовими актами, зміст яких спрямовано на регулювання відносин щодо охорони довкілля, забезпечення екологічної безпеки, сталого розвитку. Також переважну частину норм, що прямо чи опосередковано стосуються сфери альтернативної енергетики, становлять норми «м'якого права», рекомендаційний характер яких не породжує юридичних зобов'язань, а отже, і юридичної відповідальності за їх порушення. Отже, варто зазначити, що, нарешті, сформувалася необхідність прийняття єдиного консолідованого міжнародно-правового документа в галузі альтернативної енергетики з накладанням на держави обов'язку з розвитку й використання альтернативних джерел енергії для цілей захисту навколишнього середовища.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоцький С.Д. Міжнародно-правове регулювання у сфері екологічно орієнтованої енергетики : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.11. Київ, 2016. 40 с.
2. Рибнікова Е.Ю. Господарсько-правове стимулювання використання відновлюваних джерел енергії в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04. Одеса, 2018. 20 с.
3. Григор'єва Х.А. Розвиток альтернативної енергетики як фактор перегляду методологічних засад регулювання аграрних, земельних та екологічних правовідносин. *Актуальні правові проблеми інноваційного розвитку агросфери* : збірник матеріалів науково-практичної конференції (м. Харків, 20 лист. 2020 р.) / за ред. А.П. Гетьмана, М.В. Шульги, Т.В. Курман. Харків : Юрайт, 2020. С. 130–135.
4. Конференція ООН з проблем середовища, оточуючого людину. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>.
5. Декларація Конференції Організації Об'єднаних Націй з проблем оточуючого людину середовища. Принята Конференцією Організації Об'єднаних Націй по проблемам оточуючої людини середовища, Стокгольм, 1972 год. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_454.
6. Декларація Ріо-де-Жанейро щодо навколишнього середовища та розвитку ООН : Міжнародний документ від 14.06.1992. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_455.
7. Статут Міжнародного агентства з відновлювальних джерел енергії (IRENA). URL: http://www.irena.org/documents/uploadDocuments/Statute/Statute_RU.pdf.
8. Екологічне право України : навчальний посібник / за ред. проф. І.І. Каракаша, д.ю.н. Т.Є. Харитонові, к.ю.н. А.І. Черемної. 1-е вид. Одеса : Гельветика, 2018. 408 с.
9. Бенедик Я.С. Організаційно-правовий механізм міжнародного співробітництва у сфері використання відновлюваних джерел енергії : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Харків, 2016. 258 с.
10. Рамкова конвенція Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату : Міжнародний документ від 09.05.1992. *Офіційний вісник України*. 2012. № 83. С. 198. Ст. 3381.
11. Кіотський протокол до Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату : Міжнародний документ від 11.12.1997. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_801.
12. Чіпко М.В. Міжнародно-правове регулювання співробітництва держав у сфері використання відновлюваної енергетики : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Одеса, 2017. 237 с.
13. Договір до Енергетичної Хартії та Заключний акт до неї. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_056.
14. Чіпко М.В. Міжнародно-правове регулювання співробітництва держав у сфері використання відновлюваної енергетики : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Одеса, 2017. 27 с.
15. Білоцький С.Д. Правове регулювання використання відновлюваних джерел енергії в рамках Європейського Союзу. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2012. Вип. 105. Частина І. С. 58–66.
16. Directive 2001/77/EC of the European Parliament and of the Council of 27 September 2001 on the promotion of electricity produced from renewable energy sources in the internal electricity market. *Official Journal of the European Union*. 2001. L 283. P. 33–40.
17. Про сприяння використанню біопалива або іншого відновлюваного палива для транспорту : Директива Ради 2003/30/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 08.05.2003. URL: http://sae.gov.ua/documents/dyrektyva_2003_30_ES.pdf 202.
18. Directive 2009/28/EU of the European Parliament and of the Council of 23 April 2009 on the promotion of the use of energy from renewable sources and amending and subsequently repealing Directives 2001/77/EU and 2003/30/EC. *Official Journal of the European Union*. 2009. L 140/16. P. 39–85.
19. Договір про заснування Енергетичного Співтовариства : Міжнародний документ від 25.10.2005. *Офіційний вісник України*. 2011. № 32; 2011. № 1. Ст. 1. С. 136